

УДК 316. 405

СТІВЕН ВАЙТ,

професор університету Глазго, Велика Британія

ЕН МАКАЛІСТЕР,

професор Австралійського національного університету, Канберра

Переосмислення “помаранчевої революції”

Анотація

Згідно із даними національного репрезентативного опитування, що його було проведено в листопаді–грудні 2007 року, єдиної думки стосовно характеру “помаранчевої революції” практично немає і її сприйняття істотно варіює залежно від регіону та вікової групи. Головним мотивом участі в ній став “протест проти влади”, однак й тут помітні суттєві регіональні відмінності. Вісім фокус-груп у різних районах країни дали можливість їхнім учасникам чітко сформулювати свою інтерпретацію подій: у “помаранчевому” баченні подій кінця 2004 року як автентичного народного повстання й у “блакитному” — як фінансованого Заходом путчу. Після тих подій дедалі більше людей почали відчувати, що вони в результаті радше програли, ніж виграли; здобутки пов’язані зі свободою слова, а втрати — переважно із відносинами з Росією. Своєю чергою, різні погляди на революційні події виявилися чітко пов’язаними з електоральними перевагами, що увиразнилися у вересні 2007 року в перебігу парламентських виборів.

Ключові слова: *“помаранчева революція”, повстання, путч, свободи, електоральні переваги, регіональні відмінності*

“Помаранчева революція” виявилася не лише неординарною зміною у рамках виконавчої влади, що сталася в колишньому комуністичному світі на початку нового тисячоліття, а й, мабуть, найважливішою. Це було радикальною зміною курсу в європейській країні, що за територією дорівнює

Франції, із населенням, у п'ятеро більшим, ніж у Сербії й удесятеро — ніж у Грузії та Киргизії. Це була зміна геополітичної вагомості, що відбулася в колишній радянській республіці, члені СНД, у країні, яка начебто прагне вступити до ЄС і, можливо навіть, до НАТО. Тож не дивно, що політичні лідери в Росії й Західних країнах стежили за перебігом подій в Україні з великою увагою і час від часу в них безпосередньо втручалися.

“Помаранчева революція” виявилася також однією із найбільш складних політичних трансформацій, що мали місце після краху комуністичного правління. Ідеться, зокрема, про країну, глибоко розділену за мовою і національною належністю, із політичними настроями, що чітко віддзеркалюють цей вододіл, і з регіонами, що практично однотайно голосують так або інакше. Революційні події виявилися найтривалішими з-поміж уже здійснених неординарних перетворень, що ввійшли у лексикон під назвою “кольорові” революції: від кінця жовтня 2004 року, коли пройшов перший тур президентських виборів, і до 21 листопада, коли в результаті другого туру переміг дружній Кремлю кандидат Віктор Янукович, що невдовзі після цього спричинилося до широкомасштабних і тривалих демонстрацій проти очевидної фальсифікації результатів виборів, а далі — до рішення повторити другий тур 26 грудня й оголошення на початку переможцем прозахідно зорієнтованого Віктора Ющенка з його 52% голосів, інавігурація котрого як нового Президента України відбулася 23 січня 2005 року.

Це був не лише найбільш значний і складний результат “кольорових” революцій, а й найбільш спірний¹. Не встигли завершитися переміщення в уряді, як посипалися обвинувачення і контрзвинувачення з приводу зовнішнього втручання і вочевидь нестихійного характеру масових демонстрацій, в основному стосовно підтримки Ющенка. Чи був це протест проти спроби обдурити їх і проігнорувати вибір, зроблений ними на виборчих дільницях, чи це була наймана юрба, що фінансується Заходом, тактика, що була відпрацьована і принесла високі дивіденди в Сербії та Грузії? Якою була природа змін, що відбувалися у 2004–2005 роках? Чи була це революція — тобто глибокі зміни, що заторкнули все суспільство, чи просто черговий епізод у тривалій боротьбі за владу політичної еліти, що склалася після проголошення незалежності наприкінці 1991 року? Наскільки значимим було зовнішнє втручання? І якими виявилися підсумки: чи вірять пересічні українці в те, що в результаті їхнє суспільство змінилося, чи вплинуло все це на їхню подальшу політичну поведінку?

Ми спробуємо в цій статті відповісти на порушені питання, базуючись на даних, отриманих завдяки кількісним та якісним дослідженням. Передусім ми ґрунтуємося на даних національного дослідження, репрезентативного для населення країни електорального віку і проведеного в листопаді — на початку грудня 2007 року, невдовзі після парламентських ви-

¹ З метою ширшого ознайомлення з українськими подіями кінця 2004 року див., наприклад: [Wilson, 2005; Aslund, McFaul, 2006; Kuzio, 2008].

борів¹. Крім запитань, що стосувалися “помаранчевих” подій, ми повторили запитання, застосовувані у попередніх дослідженнях 2000–2006 років, і таким чином розширили часові рамки. А ще впродовж 2006 року для нас було проведено серію фокус-груп, що дало змогу пересічним громадянам із різних областей країни розповісти своїми словами про ті зміни, що сталися з ними. Працювали з цими групами місцеві модератори².

Спершу ми розглядаємо, яким чином люди були залучені у драматичні події кінця 2004 року, а потім беремо до уваги оцінки, зроблені у фокус-групах, до яких входили учасники з обох боків, переважно ті, хто був більше, ніж просто глядачем. І зрештою, вивчаємо вплив “помаранчевих” подій у часовій перспективі, тобто як їх розцінюють з висоти минулого часу і що вони означали для підтримки партій на виборах, що відбулися.

І. Бути “помаранчевим”

“Помаранчева революція” відбулася в країні, де політична еліта мала дуже глибокі відмінності. Економіка в перші роки нового тисячоліття зростала відносно швидко. Зростання реального ВВП від 2000 до 2004 року в середньому перевищувало 8%; у 2004-му цей показник сягнув навіть 12%. Відповідно зростали й реальні доходи, у середньому більш як на 15% за ті самі п’ять років і більш як на 23% у 2004 році. Тих, хто отримував менше за

¹ Наші фокус-групи проходили від серпня до жовтня 2006 року під наглядом Володимира Коробова з Херсонського національного технічного університету; він же був модератором. Базисом роботи послугував набір відкритих запитань, запропонований авторами. Фокус-групи зазвичай склалися з восьми, іноді дев’яти чи десяти учасників, збалансованих за статтю, працездатного віку (наймолодшому було 18 років, найстаршому — 63 роки, але більшість була віком від тридцяти до шістдесяти й охоплювала працюючих). На додаток до повного тексту ми отримали відеозапис усього, що відбувалося, і коментар модератора. Загалом було проведено 8 фокус-груп: одна — в Києві; дві — на Півдні (Херсон і Миколаїв), дві — на Заході (Львів і Рівне); в обох групах спілкування відбувалося українською; і три на Сході (Донецьк, Харків і Полтава). Дослідження 2004 року здійснювали в рамках російського дослідження від 23 березня до 2 квітня ($N = 2000$); було відпрацьовано 259 пунктів і задіяно 187 інтерв’юєрів. З оригінальними даними можна ознайомитися через: UK Data Archive, study no. SN 5671. У 2006 році наше дослідження проходило під тим самим контролем від 24 квітня до 12 травня ($n = 1600$); 131 початковий пункт вибірки і 55 інтерв’юєрів. Дослідження 2007 року відбувалося під контролем київського відділення SOCIS із 17 листопада до 3 грудня ($n = 1200$); 86 початкових пунктів вибірки і 102 інтерв’юєри.

² До останнього часу фокус-групи мало використовувалися для вивчення посткомуністичної політики, хоча вони мають низку очевидних переваг, зокрема стосовно суспільств, де й досі домінує культурне упередження з приводу висловлення думок, люди вважають, що відповідь має задовольнити того, хто запитує, або державні органи влади загалом. Як зазначив Р.Крюгер, фокус-групи “дають дослідникові змогу ввійти в контакт з учасниками, сприйняттями, ставленнями і думками так добре, як жодні інші процедури” [Focus Groups, 1994]. Існує чимала методична література: див., наприклад: [Barbour, 2007]; де особливу увагу приділено додатковим запитанням, що виникають у крос-національному контексті. На додаток до згаданих у цій статті джерел стан громадської думки в Україні одразу після “помаранчевих” подій описано у праці: [Rose, 2005].

прожитковий мінімум, потроху меншало (хоча частка таких все одно становила майже дві третини населення). Разом із тим немає явних доказів збільшення нерівності в розподілі зрослих доходів, якщо вірити цифрам. Безробіття скоротилося із 11,6% у 2000 році до 8,6% у 2004-му, а обсяги роздрібної торгівлі за цей період майже подвоїлися¹.

Населення загалом і далі скорочувалося приблизно на півмільйона на рік. Та попри все це не так уже й багато чинників указували на економічний спад, як на той час, так і в осяжній перспективі, — чинників, що давали би змогу прогнозувати тривалі масові вуличні протести, через які було скасовано другий тур президентських виборів у листопаді 2004 року і до влади прийшов Віктор Ющенко і його “помаранчева” коаліція.

Насправді адміністрація Кучми зовсім з інших причин увійшла в настільки глибоку кризу легітимності, що, власне, й спричинилося до драматичних подій на Майдані (площа Незалежності в центрі Києва), до рішення визнати результати другого туру президентських виборів недійсними й у грудні провести його знову. Мабуть, найважливішим елементом тут була справа Гонгадзе — весь перебіг неймовірних подій, що сталися після зникнення незалежного журналіста Георгія Гонгадзе у вересні 2000 року, знайдення його тіла два місяці по тому, без голови, облитого кислотою, що явно мало завадити його ідентифікації. Невдовзі після цього опозиційний політик опублікував аудіоматеріали, записані в офісі президента в період між 1998 і 2000 роками, на яких президент і група високопосадовців обговорювали заходи, що їх слід було б застосувати до Гонгадзе, хоча тут не обов'язково йшлося про вбивство. Отже, залишилися публікування цих плівок і шерег незаконних дій, включно із продажем зброї за кордон, сумнівною організацією президентських виборів, що привели до цього Кучму до влади, і високий рівень корупції. Оприлюднення плівок та їхній зухвалий характер призвели до серії громадських демонстрацій і “заклали підмурок глибокої політичної кризи, котра за чотири роки спричинилася до Помаранчевої революції” [Kuzio, 2007].

Режим Кучми насправді зіткнувся з проблемами на початку 2004 року, якщо вірити даним нашого дослідження. Навесні того року ми провели національне опитування, і виявилось, що лишень 4% опитаних вважають стан національної економіки “добрим” або “дуже добрим”; 64% оцінили його як “поганий” або “дуже поганий”; з точки зору більшості, він погіршувався, а не поліпшувався. Зокрема, висловлювалися різкі судження з приводу якості управління як такого. Лише 11% оцінили дотримання прав людини як “добре” або, принаймні, “наявне”; 32% вважали його “недостатнім”, а 54% взагалі відзначили його “відсутність”. Переважна більшість зазначала, що пересічній людині “важко” (23%) або “дуже важко” (64%) реалізувати свої права; лише 11% висловили більш позитивну думку з цього запитання. Дуже різкі оцінки були отримані стосовно корумпованості чиновництва. Більшість, 54%, вважали, що “майже всі” чиновники корумповані, ще 30% — що “більшість із них”. Крім того, більшість опитаних, 55%, зазначили “знач-

¹ Див.: www.ukrstat.gov.ua, останні дані 15 лютого 2009 року.

не зростання” корупції порівняно з радянською добою; 20% вважали це “невеликим” збільшенням, і тільки 3% зауважили, що корупції поменшало.

Згідно з іншими даними стосовно суджень такого ґтибу, впродовж усіх десяти років президентства Кучми складалася дедалі негати́вніша картина, особливо під час його другого терміну, починаючи від 1999 року (див.: [Українське суспільство, 2006]). Понад половину опитаних у наступні роки вважали, що вони можуть вільно висловлювати свою думку, але частка тих, хто мав протилежну думку, зросла (13% — 2000-го, 23% — 2003-го). Невеликою була частка тих, хто вважав, що в парламенті знайдеться депутат, який представляє його інтереси (24% — у 1998 році, хоча у 2004 році — 40%); зросла частка тих, хто оцінював політичну ситуацію як “важку” (46% — 2000-го, 55% — 2004-го), і, принаймні дві третини населення вважали, що у них немає способів вплинути на рішення влади, якщо вони з ними не згодні (66% у 2000-му, 69% у 2004-му). Судження з приводу економіки вирізнялися зростанням позитиву, але довіра безпосередньо до президента мірою перебування Кучми при владі різко впала до кінця другого президентського терміну: лишень 2% демонстрували свою “повну довіру” до президента у 2004 році (падіння порівняно із 7% у 2000 році), тоді як 30% висловили йому “повну недовіру”.

Ми запросили респондентів за три роки після тих драматичних подій, що змусили змінити національне керівництво наприкінці 2004 року, щоби передовсім дізнатися їхню думку про саму “Помаранчеву революцію”. Наскільки, на їхню думку, це був спонтанний феномен і якою мірою він був інспірований чи навіть фінансований ззовні? Для тих, хто дотримувався першої точки зору, це було відчуття украденої перемоги: екзит-поли стверджували, що справжнім переможцем листопадних виборів був Віктор Ющенко, незважаючи на покликану дезавуювати волю електорату масовану кампанію у вигляді шерегів автобусів, що возили прихильників Януковича від однієї виборчої дільниці до іншої, та різного ґтибу інсинуації. Для тих, хто дотримується іншої точки зору, йдеться про протилежний процес із використанням молодіжних рухів, навчених активістами, що проторували шлях подіям у Сербії та Грузії і виконували замовлення, оплачуване американцями; із цієї позиції події кінця 2004 року виглядають як західний путч, справжня мета якого — використати вибори, аби привести до влади потрібний клієнту уряд у зоні колишнього радянського впливу.

Ми навели дані в таблиці 1, що містить найчастіші відповіді, отримані одразу після “помаранчевої революції” і три роки по тому (формулювання за суттю були дуже схожими). Мабуть, найбільш чітко фіксується той факт, що стосовно кінця 2004 — початку 2005 років постійно відсутній консенсус. Понад чверть респондентів убачають у цих подіях прозахідну змову, причому ця частина трохи зросла; водночас практично незмінною залишалася частка тих, хто вважає революцію автентичним проявом народного незадоволення. Деяко менше людей розглядають це як путч проющенківських опозиціонерів або взагалі як абсолютно спонтанний рух пересічних громадян. Суттєва, хоча й невинно зменшувана частка припадає на тих, кому важко визначитися. Більше згоди, незалежно від позиції людини, фіксується в оцінюванні подій кінця 2004 року стосовно зорганізованості або спонтан-

ності їх: тільки 15% вважають, що все було здебільше ба навіть цілком спонтанним, 20% — що частково спонтанним, частково зорганізованим, і куди більше опитаних — 57% — вважають, що все було в основному або навіть цілком зорганізовано.

Відповіді такого стибу значимо співвідносяться з “національними” ознаками, оскільки суспільство глибоко розколоте в політичному просторі сучасної України, насамперед між націоналістичним проюценківським Заходом і російськомовним Сходом, переважна більшість жителів якого голосувала за Віктора Януковича і його Партію регіонів. Це стосується й оцінки руху, що існував або принаймні виник як переважно молодіжний: ті, хто вітав рок-групи, які щовечора виступали на Майдані, використовував Інтернет і мобільні телефони на противагу офіційним засобам масової інформації, формував “Пору” — мережу активістів, подібно до того, як об’єднувалися молоді активісти “Відсічі” у Сербії і “Кмари” у Грузії¹. Кожен із цих чинників, своєю чергою, має бути співвіднесений з іншими і з якомога повнішим переліком параметрів. Наприклад, що конче важливо, регіон чи покоління? Чи були студенти передусім студентами, незалежно від місця проживання, чи вони за своїми характеристиками більше схожі на представників свого регіону? І чи зумовлюють регіон або покоління статистично значимі відмінності, якщо брати до уваги дохід, освіту й інші чинники?

Таблиця 1

Що являла собою “помаранчева революція”?, %

Варіанти відповідей	2005	2007
Державний переворот за підтримки з боку Заходу	24	29
Державний переворот, підготовлений політичною опозицією	12	15
Спонтанний народний протест	12	18
Усвідомлена боротьба громадян, об’єднаних для захисту своїх прав	33	27
Не знаю/Немає відповіді	19	11

Джерело: дослідження авторів, листопад–грудень 2007 року, $N = 1200$, в округлених відсотках. Дані 2005 року адаптовані на підставі праці Віктора Степаненка “Як українці бачать свою помаранчеву революцію: громадська думка і національні особливості громадянської політичної активності” (Демократизація, т. 13, № 4 (Осень, 2006), с. 597), де йдеться про польові дослідження (березень–квітень 2005, $N = 1800$).

Ми зіставили деякі з цих зрізів у таблиці 2. Як і очікувалося, увиразнилися суттєві відмінності за всіма атрибутами субкультурної ідентичності. За вибіркою загалом 83% респондентів назвали себе українцями, 14% — росіянами. “Українці” приблизно вдвічі частіше за “росіян” розглядали політичні зміни кінця 2004 року як “усвідомлену боротьбу громадян, об’єднаних для захисту своїх прав” (34% проти 15% серед росіян); “росіяни” навпа-

¹ Про музику, зокрема, див.: [Rock, 2007].

ки, частіше розцінювали їх як державний переворот, що стався за підтримки Заходу (53% проти 28% серед “українців”). Схожі й такі, що з ними корелюють, відмінності фіксуються стосовно мови (37% сказали, що користуються вдома російською, 62% — що українською). Так, 48% україномовних і 18% (тобто майже вдвічі менше) російськомовних вважають політичні зміни кінця 2004 року боротьбою громадян за свої права, тоді як 46% російськомовних і 19% (більш як удвічі менше) україномовних убачають у них державний переворот за підтримки з боку Заходу.

Таблиця 2

Погляди на “помаранчеву революцію” та ідентичність, мова і релігія, %

Параметри	Західний путч	Опозиційний путч	Спонтанна боротьба	Усвідомлена боротьба	Загалом	(n)
<i>Національна ідентичність:</i>						
українці	28	17	21	24	100	(891)
росіяни	53	16	16	15	100	(147)
<i>Мова:</i>						
українська	19	12	26	43	100	(544)
російська	45	22	15	18	100	(494)
<i>Region:</i>						
Київ	13	2	19	66	100	(62)
Північ	14	22	27	37	100	(115)
Центр	21	14	32	33	100	(130)
Схід	47	22	14	17	100	(361)
Захід	14	9	24	53	100	(235)
Південь	57	18	15	10	100	(162)

Джерело: див. у табл. 1. Формулювання запитання: “Ваша національність?”; “Якою мовою Ви зазвичай спілкуєтеся вдома?” Макрорегіони: м. Київ; Північ: Київська, Чернігівська, Житомирська і Сумська області; Центр: Черкаська, Полтавська, Вінницька і Кіровоградська області; Схід: Запорізька, Харківська, Дніпропетровська, Донецька і Луганська області; Захід: Волинська, Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька і Чернівецька області; Південь: Автономна Республіка Крим, включно із Севастополем, Одеська, Миколаївська і Херсонська області.

Національна і мовна ідентифікація, своєю чергою, пов’язана із місцем проживання. У нашій вибірці 91% мешканців Заходу ідентифікували себе як “українців”; та сама пропорція стосується “україномовних”; серед жителів Сходу 73% і 23% назвали себе такими (відповідно), а серед мешканців Півдня (включно з Кримом, що був до 1954 року частиною Російської Федерації) — 74% і 27%. І знову жителі Заходу частіше за жителів Сходу чи Півдня бачать у подіях останніх місяців 2004 року усвідомлену боротьбу громадян за свої права; тоді як на Сході, а ще більше на Півдні убачають у них переворот, підтримуваний Заходом. Утім, ці моделі не зовсім консистентні. Зокрема, найбільшу підтримку думка, ніби “помаранчева револю-

ція” — це свідомо боротьба громадян за свої права, дістала в столиці, де її підтримали 66% порівняно із 31% по країні загалом. Очевидно, що макрорегіони етнічно і лінгвістично різномірні, а відповіді детермінуються також іншими чинниками, у тому числі пов’язаними з ідентичністю і місцем проживання.

Місце проживання, безумовно, вирішальним чином визначало здатність наших респондентів брати участь у подіях, які переважно відбувалися в столиці. Загалом за вибіркою люди, які брали участь у революції в Києві або інших містах і селах, чи матеріально підтримали протести, становили суттєву меншість (табл. 3), і тут практично немає відмінностей між нашим дослідженням і тими, що проводилися раніше. Але знову наголосимо, що національність, мова і місце проживання є ключовими. Наприклад, загалом за вибіркою 12% респондентів безпосередньо брали участь у подіях; серед “українців” ця частка становила 13%, а серед “україномовних” — 15%. Що стосується “росіян” і “російськомовних”, то серед них ця частка значно менша — 3% і 8% відповідно. Не дивно, що частка тих, хто брав участь у революції, найвища в столиці (36%) порівняно із регіонами; те саме можна сказати і про тих, хто підтримав протести матеріально — 11%. Це означає, що майже половина (47%) населення міста, що налічує два з половиною мільйона, була так чи інакше залучена до революційних подій, що розгорнулися на Майдані.

Таблиця 3

Хто брав участь у протестах під час “помаранчевої революції”?, %

Варіанти	2005*	2007
Брав участь у протестних акціях у Києві	5	4
Брав участь в іншому місті або селі	13	8
Безпосередньо не брав участі, але допомагав протестувальникам їжею, грошима тощо	5	3
Не брав участі в протестних акціях	79	82
Важко сказати/Немає відповіді	0	4

* У 2005 році респонденти могли обирати більш ніж один варіант відповіді.

Джерело: див. у табл. 1.

Які з цих чинників зумовили найбільші відмінності? Ми здійснили мультिवаріантний аналіз (див. табл. 4) таких предикторів: участь або інший варіант поведінки, вік, стать, освіта, національність, мова, самооцінка доходу і регіон. Оскільки наша залежна змінна дихотомічна (участь або інший варіант), ми використовуємо метод логістичної регресії. Назагал можна сказати, що регіональний ефект виявився найважливішим чинником за умови, що решту чинників ми беремо як константи, навіть якщо зважати на культурну ідентичність та інші предиктори. Як ми й очікували, можливість того, що жителі Півдня, Сходу і Центру візьмуть участь у подіях кінця 2004 року, менша, ніж для жителів інших регіонів; інший крайній випадок — Північ, для жителів якої така можливість мінімальна (при тому, що місто Київ було виключено з цієї категорії). Звідси випливає, що місце проживання людей

було безпосередньо активним чинником, а не просто ознакою культурної ідентичності чи соціального статусу його мешканців.

Таблиця 4

Соціоекономічний статус, регіон і участь у “помаранчевій революції”, логістична регресія

Параметри	Est	Стандартна похибка
Вік (років)	-0,028**	0,006
Стать (чоловіча)	0,258	0,187
Освіта	0,502*	0,207
<i>Культурна ідентичність:</i>		
Російськомовний	-0,158	0,272
Російська національна ідентичність	-0,918*	0,454
<i>Сімейний дохід:</i>		
Високий сімейний дохід	0,203	0,255
Низький сімейний дохід	-0,345	0,318
<i>Регіон (Київ):</i>		
Північ	-0,701	0,373
Центр	-1,980**	0,418
Схід	-2,844**	0,385
Захід	-0,756*	0,351
Південь	-3,242**	0,549
Константа	0,888	
R ² Нагелькерке	0,292	
(N)	(1157)	

** – значимі при $p = 0,01$; * – значимі при $p < 0,05$.

Примітка. Оцінки параметра, що показує результати логістичної регресії, і стандартні похибки ймовірності участі в “помаранчевій революції” (код 1 = брав участь чи допомагав, 0 = не брав участі і не допомагав). Незалежні змінні кодувалися нулем або одиницею, крім віку, зазначеного в роках. Високий сімейний дохід – у верхній частині, низький – у самому низу. Для регіону виключеною категорією є Київ. *Джерело:* див. у табл. 1.

Якщо говорити про інші чинники, то найважливішим виявився вік: коли все інше збігалось, то молодий респондент із найбільшою ймовірністю мав брати участь у революційних подіях кінця 2004 року. Освіта теж мала значення (за інших рівних умов вища освіта асоціювалася з участю в революції), хоча значимість цього чинника становила лише чверть значимості віку. Наступний за значимістю чинник – “російська” національна ідентичність, що істотно зменшувала можливість участі в тих подіях за решти рівних умов. Натомість мовний чинник навдивовижу мало давався взнаки, якщо брати до уваги регіон і національну ідентичність; це стосується і сімейного доходу за самооцінками опитаних – якщо виходити з припущення, що революція кінця 2004 року була спровокована тодішньою різницею у рівнях матеріального добробуту. Одне слово, участь у “помаранчевій революції”

головним чином пов'язана із місцем проживання людини та її віком, решта — відносно малозначима; у цьому сенсі аналізовані події ближчі до протестних рухів у Західних країнах останніх років, пов'язаних із проблемами захисту екології і прав людини, ніж до протестних рухів більш раннього часу, базованих на чітко окреслених соціальних групах, наприклад студентських чи фермерських (див., напр.: [Dalton, 2008]).

Отже, що наші респонденти, які брали участь чи ні в тих подіях, самі вважають стосовно того, що ініціювало таку безпрецедентну хвилю активності? Передусім стабільно за роками простежується ідея щодо форми “протесту проти влади” поряд із рухом, натхненним надією на те, що це приведе до поліпшення життєвого рівня (табл. 5). Але, як ми й передбачали, існують суттєві варіації за віком і регіоном проживання. Скажімо, “протест проти влади” як причина залучення до вуличної активності, що мала місце наприкінці року, найчастіше згадувався жителями Центру (59%) і менше — на Півдні (28%). Те саме стосується “зрослої української національної самосвідомості” — її частіше згадували респонденти, що живуть на Заході (31%), ніж на Сході (12%). Вік теж відіграв свою роль. Зокрема, молоді респонденти частіше пояснювали революційні події в термінах української національної самосвідомості; респонденти старшого віку частіше згадували практичні аспекти, зокрема “поліпшення життєвих умов”.

Таблиця 5

Причини “помаранчевої революції”, %

Варіанти	2005	2007
Протест проти влади	42	36
Надія на поліпшення матеріальних умов	30	31
Неприйняття одного із кандидатів у президенти	25	24
Емоційний протест проти несправедливості	20	24
Можливість заробити гроші	–	24
Зростання української національної самосвідомості	19	20
Хвилювання за майбутнє дітей	22	15
Бажання взяти участь у кольоровому шоу	10	12
Вибір між “добром” і “злом”	13	7
Вибір геополітичної орієнтації між Росією та Заходом	5	5
Інше	2	–
Важко сказати/Немає відповіді	16	9

Примітка. Запитання було сформульоване так: “Що, на Вашу думку, було основною причиною політичної активності громадян під час “помаранчевої революції”?” (можна було обирати до трьох варіантів відповіді). *Джерело:* див. у табл. 1.

II. “Помаранчеві” враження

Аналогічні відмінності проглядаються в наших фокус-групах, вісім із яких проводили в різних частинах країни в серпні–жовтні 2006 року, хоча ми помітили і дещо спільне. Безумовно, такі елементи зустрічалися у від-

повідях наших респондентів у Львові, на україномовному Заході, де “помаранчеву революцію” підтримували дуже сильно, хоча й відчули суттєве розчарування з приводу того, як це було використано амбіційними політиками. Шістдесятилітній фабричний робітник Богдан вважає, що зміни, які відбулися, нічим не менші за Французьку революцію 1789 року, котра так само довго назрівала, доки люди, змушені терпіти “корупцію і приниження”, зрештою дійшли до межі, і так само попервах усе відбувалося спонтанно, хоча, безумовно, існувала певна “допомога” з-за кордону. Тридцятилітня співробітниця районної адміністрації Ольга пояснила, що чимало її друзів брали участь у тих подіях: ніхто їх не примушував і ніхто не платив їм за це гроші. Радше це нагадувало Бразилію, де всі беруть участь у карнавалі; людям просто потрібна “ейфорія дружби і революції”. Але потім до цього підключилася решта, оскільки це “дало кланам шанс звести старі рахунки, урвати свою частку від виграшу й улаштувати все по-своєму”.

Менш ніж за два роки після подій на Майдані ілюзії розвіялися. Люди втратили свою енергію й амбіції, продовжує Ольга, до людей знову повернулася “ментальність слов’ян”. Вони просто “сиділи й очікували” подальших подій. Дехто одразу був скептиком. Наприклад, Катерина, оператор-телефоніст років тридцяти з лишком. Вона “від початку не підтримувала революцію”; все це було “марнуванням часу і грошей”. Юрист Олександра трохи старша за двадцять років дотримується такої ж точки зору: їм просто “запропонували великі гроші”, а потім зробив свою справу “інстинкт юрби” — “всі брали участь”. Три дні по тому вочевиднилося, що все це марно. І що змінилося? Студент Олексій двадцяти з лишком років був упевнений, що відбудуться зміни, зокрема в тому, що йому підвищать стипендію; але стипендію не підвищили, так само незмінним залишилося й усе інше.

Для декого виявилось, принаймні, “незначне поліпшення” (Орися, менеджер 25 років); наприклад, транспортна міліція стала менше хабарничати. Що стосується інших, то з’явився “елемент свободи” в особистісних відносинах (Олег, викладач університету, 25 років). Але працівник сфери обслуговування Катерина, яка постійно спілкується з пересічними людьми, не вбачала жодних змін: люди тільки “розлютилися”, бо сподівалися на “позитивні зміни”, а нічого так і не сталося.

У м. Рівне, промислового центрі потужного націоналістичного Північного Заходу, були більш позитивні висловлення. Медпрацівник Олександра (трохи за сорок років) пояснила, що українці дуже терпеливі; але “помаранчева революція” показала, що “люди все одно можуть повстати” і що їхнє терпіння “небезмежне”; вони хочуть змін на краще і, ймовірно, врешті-решт вони зможуть цього досягти. Бухгалтер Олена (25 років) також оптимістично налаштована: хоч там як, але провели нові вибори під тиском людей. Ігор Володимирович, інженер під п’ятдесят, пригадав, що італійська і польська кіногрупи, що знімали ті події, були “в шоці”: вони не очікували нічого подібного в Україні, де прості люди вважалися пасивним “стадом худоби”. Свідомість молодих людей цілком перевернулася, навіть незважаючи на розвінчування деяких ілюзій; зараз вони знають, що діяли гуртом і змогли досягти, чого хотіли. І справді, всі стали більш політично свідомими, додає Олена; “не тільки люди старшого віку, а й молоді — всі по-

бачили результат”. Усі стали більш свідомими громадянами, виявляючи інтерес до політики уряду, чого раніше ніколи не було.

Інші учасники дотримуються такої самої думки. Ігор Йосипович (45 років), який підробляє водієм, вважає, що найважливішим результатом “помаранчевої революції” стало те, що “люди почали поважати самих себе”, зокрема в громадському житті. Ще один бухгалтер Ольга, 45 років, дивиться на все з іще більшим ентузіазмом: “Помаранчева революція, наша революція багато дала нашим людям. Насамперед ми змогли відчути себе українцями”.

Вже в одному цьому полягала суттєва різниця — наприклад, люди змогли побачити телевізійну програму “Свобода слова”, що з’явилася в ефірі після того, як її ведучий Савік Шустер мусив поїхати з Москви (коментар, що пролунав у всіх учасників). В особистісному плані “помаранчева революція” була “найщасливішими днями [її] життя”. Ніна, пенсіонерка під шістдесят, назвала її “подією століття”. Чи досягла вона якихось результатів? “Звісно. Право говорити, думати, відчувати”. Звісно, погоджується Ольга, були організатори; так і мало бути, щоб тримати юрбу під контролем. Але “без сумніву, люди брали участь тому, що хотіли, навіть запитань не може бути”. Було це революцією чи ні? Для Ігоря Йосиповича фундаментального перелому на кшталт Французької революції не відбулося; уряд за формою той самий. Але для Ольги мета і не була такою далекоглядною, як, наприклад, повалення монархії; просто треба було провести чесні вибори.

Зовсім по-іншому оцінюють ситуацію в російськомовних регіонах Сходу і Півдня, що голосували за Януковича. У шахтарському Донецьку, де пам’ятник Леніну і досі височіє на центральній площі, весь феномен “помаранчевої революції” розглядають просто як “добре зрепетирований спектакль”, поставлений “умілими технологами”, які зіграли на вже наявному незадоволенні у зв’язку із безліччю різних причин (Микола, старший робітник, років сорока). Пересічні українці — “люди, не народ” — були “абсолютно не готові до такої революції”; людей “удалося завести” завдяки різноманітним грошовим та іншим спокусам. Для Сергія, продавця, теж років сорока, все було “влаштовано американськими грошима”, спочатку в Сербії, потім у Грузії, а тепер в Україні. Костянтин, студент трохи за двадцять років, поставив більш прицільний діагноз: “Фонд Сороса”, позаяк “усюди, де він з’являється, проходять так звані демократичні революції; це був черговий приклад такої “добре зрепетированої політичної технології”. Що стосується тих, хто підтримував “помаранчеву революцію”, то в ліпшому разі це звучало, як “усе було сплановано, підготовлено і реалізовано” (Вікторія, економіст років тридцяти).

Навіть на Сході все одно були люди, готові бачити зміни кінця 2004 року як “унікальне народне повстання” (Петро, пенсіонер трохи за шістдесят); люди вийшли на вулиці, бо очікували “якихось змін” у результаті президентських виборів; коли їх “жорстоко обдурили, вони вийшли на вулиці”. Для Олени, медсестри тридцяти років, відсотків 80 були “справді за ідею” приблизно в перші п’ять днів; але коли стало відомо, що декому за це платять, інші теж на це позарилися. Звісно, люди зі Сходу демонстрували й підтримку своєму кандидату Вікторові Януковичу; була спільна домовленість, що передусім вони керуються принциповими речами: “підтримати

свого кандидата” (Ірина, домогосподарка, 35 років), “захистити свій голос” (Вікторія) або захистити російську мову і Донбас (Микола). Визнавали, що декому платили, а як інакше — треба ж якось харчуватися далеко від дому?

Хоч там як, що реально змінилося? Можна говорити вільніше, але “прогодуватися не легше”, зазначає Микола. Це була, як з’ясувалося, дуже поширена відповідь. У принципі, пояснює Костянтин, “ми вибороли свободу слова, більш-менш. Засоби масової інформації стали трохи демократичнішими, люди почали більш відкрито висловлювати свою думку, самі журналісти [стали чеснішими]. Але разом із тим ми отримали жахливу кризу в економіці, проблеми в зовнішній політиці, коли почали круто змінювати орієнтацію”.

Сергій ще більше розчарований: “Ціни підскочили, відносини з Росією дуже постраждали, промисловість у занепаді”. Інші вказували, що все одно купують мобільні телефони (Петро), і хоча начебто “нестерпно жити” (Олена), але, як їй відомо, всі ремонтують свої квартири, а “в магазинах величезні черги”. Вона сама після виборів змінила пральний порошок: раніше використовувала місцевого виробництва і її простирадла завжди були сірими, а зараз користується тільки “Тайдом” або “Аріелем”, бо може це собі дозволити — їй зарплата збільшилася вдвічі. Решта все одно говорили про стрімке зростання цін. Ясна річ, добре купувати речі високої якості, наприклад меблі чи великі товари, якщо є на це гроші (шістдесятирічна Вікторія, контролер у громадському транспорті). Загалом домінували амбівалентні думки: не стало “ані краще, ані гірше” (Микола) або, як казали інші, “п’ятдесят на п’ятдесят” (Костянтин, Ірина).

У Полтаві (Східно-Центральна Україна) учасники теж були доволі цинічні з приводу інсургентів “помаранчевої революції”. Для Тетяни, учительки 45 років, вони лише “виконували інструкції своїх начальників”, на кшталт “лялькового театру”. Для Станіслава, пенсіонера, трохи старшого за шістдесят, спочатку це був молодіжний рух — молоді люди, які просто хотіли кращого життя; але професійні політики швидко взяли все у свої руки, і на цьому етапі почалося фінансування і запанували певні настрої, характерні для Західної України. Данило, двадцятилітній студент, дотримується такої ж точки зору: люди “переситилися кучмізмом”, так було спочатку, а потім виявилось, що на цьому можна заробити. “Не секрет”, що ті, хто весь час був на Майдані, заробляли по сто гривень на день (близько \$18,50), ба й більше. Але для Олени, університетського викладача 45 років, мотивація була більш збалансованою: хтось заробляв гроші за свою участь, хтось приносив свою їжу і медикаменти демонстрантам, співав із ними “безкоштовно”. Певна організація мала бути, зі своїми формами комунікації, під контролем “професіоналів”. Але “нічого б не сталося, якби люди не хотіли”; це був унікальний момент, коли “все зійшлося”.

Крім мотивації, якого типу рух це був? Донька Тетяни була на Майдані: вона їздила в Київ з іншого приводу і прийшла туди просто подивитися. Як вона розповідала матері, все нагадувало “фестиваль тривалістю в місяць”, завжди знаходився хтось, кому хотілося танцювати, розважати, поділитися їжею. Але потім ти йшов і думав: що це — святкування якесь чи точиться боротьба за ідею? Сама Тетяна з плином часу не схвалює цих демонстрацій.

Наприклад, чимало молоді опинилося в лікарнях зі страшною застудою. На вулиці вивели не своїх дітей, керівники в цей час сиділи в теплих квартирах. Тамара (ще одна вчителька 45 років) — одна з тих, хто відмовляється називати це революцією, оскільки революція фундаментально змінює “систему правління”. Що це було, за словами іншої учасниці, якщо не “загальнонаціональна тусовка”? Її донька теж там була, зраділа можливості послухати кращі в країні рок-групи; всі розважалися, а за це їм ще й платили. Але коли вона повернулася додому, все виявилось по-іншому. “Що тепер буде?” — запитувала вона матір.

У Харкові, другому за розміром місті та колишній столиці України, ще більш негативні судження. Це була “американська” революція, наполягає Ольга (їй 25 років, і вона не працює), ніяка не “помаранчева” і не народна. У жодному разі не “народна революція”, погоджується Андрій із приватної фірми (йому також років 25), навіть якщо багато хто з учасників подій стояв за ідею і лише дехто заробив на цьому гроші; у ній не було нічого народного, це просто був “спосіб захоплення влади”. Далі на південь, у суднобудівному Миколаєві, люди висловлювали аналогічні думки. Для Жанни, бібліотекарки 45 років, це був рух “верхів”, багатьом платили за те, щоб вони поїхали до Києва і стояли на Майдані. Багато хто “непогано заробив”, достатньо, щоб у наступні три роки наймати собі квартиру; “мізерна частка” мала ідеалістичніші цілі. Для Аркадія, письменника, трохи старшого за сорок, “ніхто і не приховував, що це була одна з революцій у рамках процесу світової руйнації, що фінансується американською розвідкою”, іншими словами, завдання — скинути правителів слабших держав із єдиною метою — заради “примарної абстрактної справедливості”. А зрештою це перетворилося на “усунення від влади однієї групи і приведення до влади іншої”; керований процес, як говорили інші, на кшталт театру, де окремим акторам платять за їхні послуги, а решта грає заради самої гри (Євген, студент, трохи за двадцять).

Усі погоджуються, і на Сході, і на Півдні, і на Заході, що результати революційних подій їх розчарували, ба навіть викликали негативне ставлення. У Полтаві “абсолютно нічого” не змінилося, хіба що люди тепер не готові брати участі в таких акціях, бо зрозуміли, що вони ні до чого не призводять (Олег, водій, 35 років). Для Станіслава, пенсіонера 65 років, найочевиднішим результатом переходу президентської влади від одного претендента до іншого стало призначення в усі регіони “некомпетентних людей”, чия кваліфікація полягає лише в тому, що вони активно підтримували Ющенка. Ті, кого звільнили, погоджується Тетяна (вчителька 45 років), мали “роки досвіду” і “реальне розуміння” місцевої економіки; їх поспіхом замінили людьми, які “абсолютно не знають цих місць або тієї роботи, що їм мали виконувати”. У результаті люди втратили надію на якесь поліпшення; отож, усе, що сталося, — лише боротьба за політичну владу, яка триває і донині.

Дотепер економічна ситуація лише погіршується. Нічого не змінилося, вважає Світлана, телефоністка з нашої миколаївської групи, ледве старша за сорок, хіба що ціни зросли. Для Олени, вісімнадцятилітньої студентки, єдиним результатом виявилось ускладнення відносин із Росією і також підвищення цін. Фірми розвалюються, додає Олександр, інженер 55 років, і ще спроби нав’язати українську мову в школах і коледжах. Насправді, у Росії

багата література, а в Україні своєї зовсім немає, російські підручники скасували, а українських, таких, щоб адекватно їх замінили, немає (Євген). Інші зазначали більш згубні наслідки — “національну конфронтацію” між різними спільнотами, що живуть по різні береги Дніпра (Аркадій). Але найпоширенішою була думка, що нічого не змінилося — тільки персони при владі (Аркадій і Надія, вчителька 35 років). У Херсоні (порт на Чорному морі) були аналогічні дорікання: “зросли ціни на хліб, газ і все інше” (Ігор, водій, майже сорок років); “зарплати, якщо це можна назвати зарплатою”, виплати з безробіття “залишилися тими самими” (Саша, таксист, трохи старший за п’ятдесят); молодим ніде працювати, оскільки місцева економіка не запрацювала (Тамара, пенсіонерка, трохи за шістдесят).

Столиця, Київ — те місце, де розгорталися найдраматичніші конфронтації; і тут дістали відображення всі зафіксовані по країні думки стосовно двох ключових моментів: принаймні попервах, з точки зору наших учасників, це був воістину народний рух, але він спричинився до розчарування з приводу мізерності здійснених змін, за винятком засобів масової інформації (у таблиці 6 наведено деякі із найпоширеніших відповідей у цій та інших групах). У Києві, як і скрізь, були циніки, наприклад, Володимир, директор універмагу, 35 років, який вважає, що прості люди — “лише колеса в машині”; все залежить від того, хто за кермом (у даному разі — великі гроші). Однак Марина, двадцятилітня студентка, вважає інакше. Вона прийшла на Майдан, бо відчула, що має, і “сказати по правді, отримала від цього велике задоволення”, навіть натхнення. Ніхто на неї не тиснув, хоча було очевидно, що хтось мав організувати натовп і гарантувати, що безладу не буде. Богданові, ще одному студенту 25 років, зрозуміло, що в організаторів, ясна річ, були гроші, та все одно це була істинна народна революція; “не кожен стояв там за гроші”. Світлана, бібліотекарка, близько п’ятдесяти років, також упевнена, що це була народна революція, і “сама пережила такі почуття вперше в житті, настільки сильні, що навіть пояснити неможливо”.

У змінах, про які вони говорили, теж було щось ілюзорного, містичного штибу. Таня, економіст, майже сорок років, вважає, що “свобода ширяла в повітрі”, що люди “починали якось дихати вільніше” після п’ятнадцяти років, упродовж яких вони взагалі не говорили. Оскільки раніше взагалі не було по-справжньому незалежних засобів масової інформації, то більша свобода цих засобів означала більшу можливість виражати бізнес-інтереси тих, хто ними володів; своєю чергою, люди відчули, що вони готові висловлювати свою думку (Сергій, економіст років 45). “Економічно нічого не змінилося, хіба що стало гірше; ціни підскочили, підвищення зарплат і пенсій дуже швидко нівелювалося. Насправді були погіршення й у засобах масової інформації: наприклад, два головні російські телевізійні канали зникли з кабельного телебачення” (Володимир). Та попри все будь-які революції мають принаймні один дуже важливий наслідок: “люди змінюються психологічно” (Володимир Гнатович, охоронець, близько шістдесяти). “Абсурдно” очікувати поліпшень за таких умов: революції завжди обертаються важким тягарем для економіки і навіть голодом. “Але Господь дарував нам революцію без таких руйнацій”. Тепер люди знають: якщо діяти спільно, то можна щось змінити; і це “найбільша зміна”.

Типологія відповідей учасників фокус-груп

Параметри	Помаранчевий наратив	Блакитний наратив
Безпосередній імпульс:	Спонтанність, особливо на перших стадіях Інстинкт натовпу	“Політичні технологи скористалися наявними проблемами” “Демонстрантам платили гроші”
Причини:	Проти “корупції та приниження” Проти кучмізму	“Американська” (фінансована з-за кордону) революція, остання у шерезі зорганізованих раніше
Характер революції:	Зіставно із Французькою революцією Істинно народне повстання Нові вибори	Відсутність “фундаментального перелому”, ніщо інше, як путч еліт Свято тривалістю в місяць
Наслідки:	Більше свободи у засобах масової інформації й у міжособистісному спілкуванні Відчуття сили: почуття, що “люди можуть встати всі разом, і якщо вони будуть діяти спільно, то зможуть досягти змін” Національна гордість	Призначення нових, але некомпетентних місцевих чиновників Підвищення цін Ускладнення відносин із Росією Закриття російськомовних шкіл і телевізійних каналів Розвінчування ілюзій

III. Після “помаранчевого”

Якими ж тоді були наслідки “помаранчевих” змін і як вони розподілилися за віковими, статевими, регіональними і національними групами? З інших свідчень вочевиднюється, що ейфорія початку 2005 року швидко розсіялася внаслідок подальшої нездатності сформувати стабільну адміністрацію, яка б зніціювала свої реформи (до серпня 2006 року сам Янукович повернувся як прем’єр-міністр нової і кращої влади). Під час обрання Ющенка майже половину суспільства (48%) становили “революційні ентузіасти”, що твердо підтримують революційний рух і очікують позитивних змін; приблизно чверть була “революційними опонентами” (23%), що твердо протистояли революційному руху й не очікували позитивних зсувів, а 29% були “революційними агностиками”, що надали кваліфіковану підтримку революції, але не надто вірили у позитивні результати. Наприкінці року “революційні ентузіасти” розкололися на дві групи – 29% все ще залишалися “відданими ентузіастами”, а нова група сформувалася із “незадоволених прихильників” (24%), котрі почувалися обманутими у своїх очікуваннях через те, що відбувалося після виборів грудня 2004 року (у групах “відданих опонентів” (25%) і “агностиків” (22%) змін практично не було).

Відповідно змінилася кількість тих, хто вважав, що вони щось “виграли” чи “програли” у результаті революційних змін. Спочатку “тих, хто виграв”, було куди більше за “тих, хто програв” (див. табл. 7). Але до 2006 року думки

так чи інакше змінилися і на початку 2007 року, коли проходило наше польове дослідження, тих, хто вважав себе у програті, побільшало, хоча все одно більшість вважала зміни, що відбулися від кінця 2004 року, радше нейтральними; це підтвердилося і за рік. Не дивно, що учасники революційних подій радше думали про себе як про “переможців”, здебільше сприймали ці події як “усвідомлену боротьбу громадян”, а не як “західний путч”, і радше говорили, що в разі виникнення нової подібної ситуації вони обов’язково братимуть у ній участь. Наприклад, за вибіркою загалом 12% взяли би участь у революційних подіях у Києві чи в будь-якому іншому місці, але вони становили 39% тих, хто вважав себе “переможцями”; 27% гадали, що революційні події були “усвідомленою боротьбою”, проте вони становили лише 57% тих, хто сам брав у цьому участь; 13% із усієї вибірки зазначили, що “безумовно” або “імовірно” брали б участь у новому подібному русі, для порівняння це становить 38% тих, хто брав участь у “помаранчевих” подіях тоді.

Незалежно від особистих здобутків чи утрат від революції ми отримали напрочуд різні оцінки того, які зміни сталися після “помаранчевих” подій (рис. 1). У 2008 році люди стали більше довіряти засобам масової інформації, ніж наприкінці 2004-го, але кількість тих, хто не довіряє, була більшою і далі зростала. Не збільшився й рівень довіри до міліції порівняно із рівнем до “помаранчевих” подій (14% у 2008, 14% у 2004), при цьому значно більше число респондентів їй не довіряють (56% у 2008, 58% у 2004 і 57% на десять років раніше). Трохи збільшився рівень довіри до політичних партій, хоча й залишається дуже низьким: у 2008 менше 10% громадян були готові довіряти їм бодай частково, при цьому жоден інший інститут не заслужив настільки низького рівня довіри. Очевидно, найбільш явним ефектом можна вважати швидке зростання довіри до президента (на час написання статті Віктора Ющенка) і українського парламенту, хоча в обох випадках фіксується однаковий спад. У 2005 році довіра до новообраного президента була на рівні 49%; на початок 2008 року цей показник скоротився більш як удвічі (23%), а частка тих, хто президенту не довіряє, удвічі збільшилася (50%). Це стосується й українського парламенту: швидке піднесення рівня довіри у 2005 році, але три роки по тому йому довіряли вже не більш як 12%, а не довіряли майже в’пятеро більше (59%).

Таблиця 7

**Перемогли чи програли в результаті
“помаранчевої революції”?, %**

Варіанти	2005	2006	2007	2007
Програли	12	35	39	37
Ані виграли, ані програли	56	49	46	51
Виграли	32	16	14	12

Примітка. Відсутність відповіді або відповідь “не знаю” були виключені в усіх випадках.

Джерело: для 2007 р. див. табл. 1; усі інші дані взято з: [Українське суспільство, 2008: с. 271].

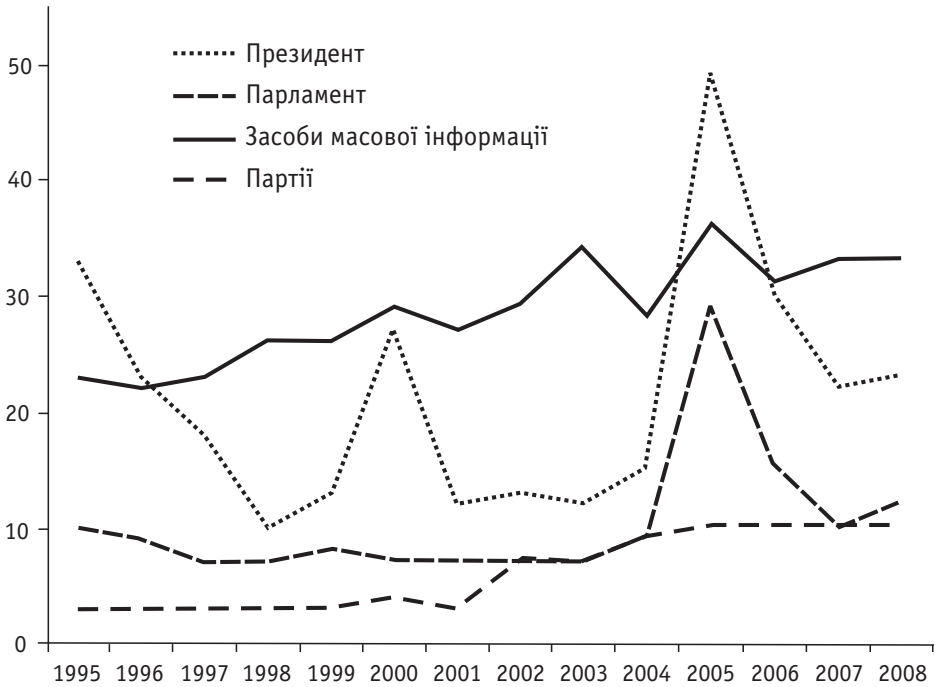

Рис. 1. Довіра до інститутів, 1995–2008 роки

Джерело: див. табл. 7.

За нашими даними, найдивовижнішим чином поліпшилася ситуація із громадянськими і політичними правами, а соціально-економічні умови найбільше погіршилися, а про відносини з Росією годі й казати, і це виявилось найбільшою втратою (див. рис. 2). “Можливість вільно висловлювати свою думку” повела перед у шерезі позитивних змін, за нею вишикувалися “відносини зі США” і “можливість отримати інформацію про події в країні, якій можна довіряти”. Одначе соціально-економічні умови в країні загалом різко погіршилися, так само як і в окремих регіонах і в сім’ях наших респондентів. Відносини між росіянами та українцями, можливості для російськомовних у плані використання їхньої мови також погіршилися. Мабуть, найдивовижнішим є те, що, на думку респондентів, права особистості тепер теж менше дотримувалися, ніж це було до народного руху проти сфальсифікованих виборів і проти тих, хто за цим стояв. Майже третина респондентів вважає, що вони менше захищені від сваволі влади, ніж це було до “помаранчевих” подій (лишень 7% побачили поліпшення в цій сфері), а ще більшою виявилася частка тих, хто вважає, що чиновницька корупція стала або “якоюсь мірою” (24%) або “значно гіршою” (19%), і знову лишень 7% убачали поліпшення ситуації.

Докладніше ми зіставляємо ці відповіді в таблиці 8 із використанням факторного аналізу для ідентифікації патернів, що можуть слугувати підставою настільки різних оцінок. Аналіз виявив три основні судження про те, що змінилося після “помаранчевої революції”, ґрунтовані на 12 аспектах,

відображених у таблиці. Перший і найголовніший чинник пов’язаний з економікою і стосується умов існування населення, економічної ситуації в сім’ях і економіки країни загалом; ці три пункти тісно пов’язані між собою і слабо корелюють із двома наступними. Другий чинник — Росія; тут теж три пункти, що відображають відносини з Росією загалом, включно із мовним аспектом, а також четвертий пункт, пов’язаний з урядом і явно інтерпретований респондентами стосовно Росії. Третій чинник, пов’язаний із правами і свободами, що вимірюється за такими аспектами, як відносини зі США та ЄС, свобода слова і можливість доступу до інформації, якій можна довіряти. Назагал респонденти були найбільш оптимістичними з приводу прав (середній бал 5,6 за десятибальною шкалою) і найбільш песимістичними з приводу ефекту “помаранчевої революції” на відносинах із Росією, що визначався в широкому смислі (у середньому 3,8). Не дивно, що учасники революційних подій виявилися найбільш оптимістичними з приводу прав особистості — їхній середній бал за відповідями виявився на одиницю вищим, ніж середній бал для країни.

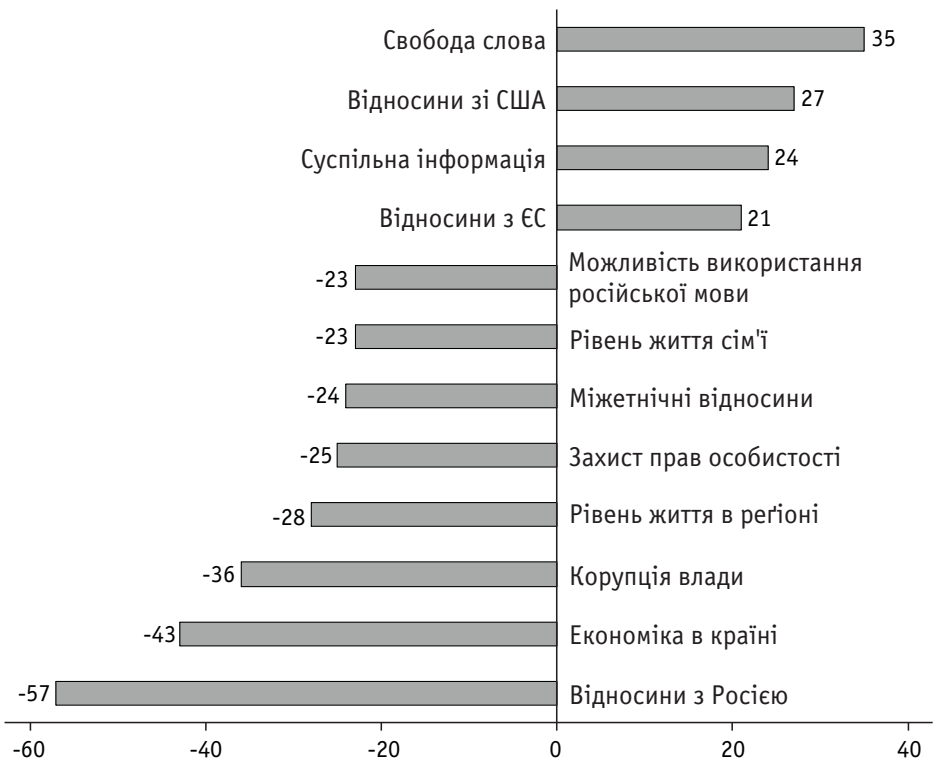

Рис. 2. Здобутки і втрати “помаранчевої революції”, 2007

Джерело: див. табл. 1. Числа відображають відсоток тих, хто відзначив поліпшення, мінус відсоток тих, хто відзначив протилежне.

І нарешті звернімося до безпосереднього впливу “помаранчевого” руху на підтримку партій на парламентських виборах у вересні 2007 року (наше

дослідження проходило невдовзі після цього). (Історію цих виборів див.: [Corsey, 2008]. Більш ранні вибори розглянуто в: [Hesli, 2006; 2007]).

Таблиця 8

**Що змінилося після “помаранчевої революції”?,
факторний аналіз**

Параметри	Факторне навантаження		
	I	II	III
Поліпшилося після “помаранчевої революції”			
<i>Економіка</i>			
Умови життя пересічних людей	0,80	0,32	0,06
Економічне становище сім’ї	0,80	0,27	0,03
<i>Фактор “Росія”</i>			
Відносини з Росією	0,16	0,79	-0,09
Можливість розмовляти російською мовою	0,23	0,68	0,16
Етнічні відносини в Україні	0,15	0,65	0,24
Захист від свавілля влади	0,31	0,54	0,17
<i>Фактор “Права”</i>			
Відносини зі США	-0,06	0,16	0,80
Свобода слова	0,45	-0,06	0,67
Право на отримання інформації, якій можна довіряти	0,57	-0,02	0,57
Характеристичне значення	4,11	1,64	1,13
Пояснюваний відсоток варіації	37,4	14,9	10,3

Примітка. Принципові компоненти факторного аналізу із використанням varimax ротації. Запитання були такими: “Як би Ви оцінили зміни у Вашому власному житті й у житті країни, що сталися після помаранчевої революції 2004 року? (i) умови життя Ваші і Вашої сім’ї; (ii) умови життя в регіоні або населеному пункті, де Ви мешкаєте; (iii) економічна ситуація в Україні загалом; (iv) можливість отримання надійної інформації про те, що відбувається в країні; (v) можливість вільно висловлювати власну думку; (vi) міжетнічні відносини в Україні; (vii) можливість для російськомовного населення України вільно використовувати російську мову у різноманітних сферах життя; (viii) захист від свавілля уряду або чиновників; (ix) відносини України з Росією; (x) відносини України з європейськими країнами (Європейський Союз); (xi) відносини України зі США; (xii) корупція в державних органах. Чи погіршилися вони суттєво, певною мірою, залишилися такими самими, якимось поліпшилися, суттєво поліпшилися, зарано говорити/немає відповіді?”. Джерело: див. у табл. 1.

За вибіркою загалом учасники “помаранчевих” подій із найбільшою ймовірністю мали взяти участь у голосуванні, хоча рівні явки були дуже високими за всіма категоріями (майже 88% від числа тих, хто голосував у другому турі президентських виборів, і 93% від числа тих, хто безпосередньо брав участь у революційних подіях). Цілком очікувано, що безпосередні учасники революції становили більшість серед тих, хто віддав перевагу партіям, котрі позиціонували себе як “помаранчеві” — Блок Тимошенко і “Наша Україна” (Ющенко) на відміну від традиційно сконцентрованих на Півдні і Сході виборців, які голосували за Партію регіонів (Янукович). За-

галом за вибіркою 12% зазначили, що брали участь у “помаранчевих” подіях, у столиці чи інших місцях, при цьому вони становили 19% тих, хто голосував за партію Ющенка, і 26% тих, хто голосував за Блок Тимошенко, порівняно з 1% тих, хто голосував за Партію регіонів. Ці зв'язки ще більше вочевиддюються в регіональному розрізі: так, на Заході серед тих, хто проголосував за Ющенка, частка учасників “жовтогарячих” подій була набагато більшою, ніж по країні в цілому. Схожа ситуація простежується в думках наших респондентів, що брали участь у “помаранчевому” русі. Наприклад, загалом за вибіркою 27% вважали революцію “усвідомленою боротьбою громадян за свої права”, а 29% були переконані, що це “західний путч”; при цьому 49% тих, хто голосував за Блок Тимошенко, і 58% тих, хто голосував за партію Ющенка, вважають, що це була “свідома боротьба” (тоді як лише 4% тих, хто голосував за Партію регіонів, дотримуються аналогічної точки зору), водночас 55% осіб, котрі голосували за Партію регіонів, розглядають революцію як “західний путч” і лише 8% і 10% тих, хто голосував за Блок Тимошенко і Ющенка, відповідно поділяють цю думку. Так само назагал 12% вважають, що “виграли” у результаті революційних подій кінця 2004 року, при цьому вдвічі більше таких суджень серед тих, хто голосував за Блок Тимошенко (26%) і за “Нашу Україну” (27%), а серед тих, хто голосував за Партію регіонів, таких значно менше (усього 2%). Усі ці кореляції взаємно підкріплюються: наприклад, учасники революції радше вважають ці події “свідомою боротьбою громадян за свої права”; ті, хто в такий спосіб розглядає революційні події, радше голосують за Блок Тимошенко або ющенківську “Нашу Україну”; зрештою, ті, хто голосував за одну із “помаранчевих” партій, найімовірніше виявляться учасниками революційних подій і вважатимуть їх “свідомою боротьбою”.

Які з цих змінних вирішальні? Ми вирізнили їхній вплив окремо в таблиці 9, яка демонструє, що участь у “помаранчевій революції” напевно є чинником, що розділяє прихильників двох найбільш масово підтримуваних партій, Партії регіонів і Блоку Тимошенко. Результати показують, що ті, хто голосував за Партію регіонів, із суттєво меншою ймовірністю були залучені до протестних дій, якщо решту взяти як константи. Проте для цих виборців найважливішими з-поміж наслідків “помаранчевих” подій виявилися їхні втрати в результаті цих подій і той факт, що зіпсувалися відносини з Росією; їх менше заторкнув вплив революційних подій на економіку чи на права особистості. На противагу цьому участь у протестних акціях була дуже важливим предиктором голосування за Блок Тимошенко. На відміну від їхніх суперників, котрі голосували за Партію регіонів, ті, хто голосував за Тимошенко, вважають, що в основному вони виграли від тих протестів, і схильні вірити, що насправді відносини з Росією поліпшилися в результаті революції. Третя група, яку становлять ті, хто голосував за “Нашу Україну”, виявлялися учасниками протестів із меншою часткою ймовірності, ніж ймовірність відчувати себе у виграші. Певна річ, участь у “помаранчевій революції” була актом, який розділив тих, хто підтримав дві основні партії; і навіть коли особиста участь була не настільки значимою, як у випадку тих, хто голосував за “Нашу Україну”, ретроспективне оцінювання революційних подій все одно залишалось дуже сильною детермінантою.

Таблиця 9

Підтримка партій у 2007 році і “помаранчева революція”, логістична регресія

Параметри	Партія регіонів		Блок Тимошенко		“Наша Україна”	
	Est	Стандартна помилка	Est	Стандартна помилка	Est	Стандартна помилка
<i>Участь у “помаранчевій революції”</i>						
Брав участь	-2,176**	0,522	1,049**	0,262	-0,39	0,29
Знову брав би участь	-0,833**	0,14	0,235**	0,094	0,329**	0,102
<i>Наслідки</i>						
Особисто виграв	-1,396**	0,228	0,465**	0,167	0,727**	0,19
Більше можливостей впливати на рішення влади	-0,48	0,267	0,131	0,199	-0,19	0,225
<i>Політшення</i>						
Економіка	-0,028	0,077	0,091	0,068	-0,1	0,077
Росія	-0,342**	0,112	0,247**	0,093	0,188	0,104
Права	0,13	0,111	-0,084	0,082	0,134	0,091
Константа	6,817		-3,583		-4,39	
R ² Нагелькерке	0,64		0,307		0,161	
(N)	-957		-957		-957	

** — статистично значимо при $p < 0,01$; * — статистично значимо при $p < 0,05$.

Примітка. Наведено результати логістичної регресії і стандартні похибки ймовірності електорального вибору 2007 року тільки серед тих, хто голосував. Кодування участі в голосуванні і наслідків див. у табл. 3 і 8, а здобутки і втрати оцінюються за шкалою від нуля до десяти. *Джерело:* див. у табл. 1.

IV. Деякі висновки

Напевно, найчіткішим загальним висновком можна вважати стабільну значимість регіонального поділу, що дався взнаки в тому, як люди розуміють “помаранчеву революцію”, якою мірою певні верстви суспільства брали участь в її перебігу і яким чином вони її оцінюють у ретроспективі. Треба пам’ятати, що перемога Ющенка зрештою ґрунтувалася не на переважній більшості голосів; 90% підтримали його в західних регіонах, але 90% голосували за його опонента у двох регіонах російськомовного Сходу і понад 80% — у Криму.

Огляд літератури безперечно вказує на те, що в Україні вирішальне значення має регіон, навіть якщо зважати на інші змінні (див., напр: [Birch, 2000; Barrington, Herron, 2004; Shulman, 2004; Katchnovski, 2006]). Справді, це важливо стосовно не тільки оцінок “помаранчевої революції”, а й інших аспектів, включно з думкою про Європейський Союз і НАТО [Munro, 2007]. Очевидно, що регіони неоднорідні — дані опитування це чітко продемон-

нстрували, так само як і думки, висловлені в перебігу наших фокус-груп; Київ стоїть відокремлено за багатьма параметрами, і це не дивно, адже він перебував у центрі протестного руху. Але фундаментальні відмінності залишаються тими самими.

Наступний висновок полягає в тому, що результати “помаранчевої революції” неоднозначні, принаймні на думку тих, хто живе в цьому суспільстві. Що стосується окремих аспектів, то зміни не були несподіваними — приміром, більше свободи у засобах масової інформації; причому довіра до них і далі зростає; багато учасників наших фокус-груп говорили, що це затркнуло також їхні особистісні стосунки. Вплив на відносини України із зовнішнім світом, принаймні у сприйнятті самих українців, теж цілком очікуваний: поліпшилися відносини зі США і країнами — членами ЄС, погіршилися відносини з Росією. Але всі погоджуються з тим, що “помаранчеві” події погіршили умови життя, зокрема в країні загалом. Російськомовні вважають, що втратили можливість користуватися рідною мовою. Але здивувало нас те, що всі поділяють думку, нібито права особистості тепер гірше захищаються, ніж це було до кінця 2004 року, а уряд корумпований ще більше, хоча мало бути навпаки. Як показав наш факторний аналіз, відповіді розподіляються не випадково; їх можна згрупувати за певними групами респондентів за їхнім ставленням до економіки, Росії і російської мови, а також до прав особистості та свобод.

Третій висновок такий: вплив “помаранчевої революції” часто був мимущим такою мірою, що іноді виникають сумніви, чи можна називати це революцією; тут більше, мабуть, підійде термін “еволюція” [Katchnovski, 2008]. Як ми бачили, деякі зміни виявилися настільки суттєвими, що пересічні українці були готові довіряти президенту й обраному ними парламенту. Але довіра зникла напрочуд швидко і до кінця 2008 року невпинно падала¹, практично нічого не змінилося, якщо брати весь період після оголошення незалежності. У решті аспектів у 2005 році зміни були незначними — наприклад, довіра до засобів масової інформації та політичних партій зростала дуже повільно. Той самий висновок впливає з інших даних — дослідження, замовлене Міжнародним фондом електоральних систем, виявило, що вже у листопаді 2005 року значно менше українців вважали, що в Україні є демократія або що вони можуть впливати на ухвалення національних рішень, ніж це було на початку того ж року; до жовтня 2008 року 79% населення не вірили, що голосування дає можливість “таким людям, як вони” впливати на ухвалення рішень (це вдвічі більше, ніж було аналогічних песимістів у лютому 2005), а 85% не вірили, що “такі люди, як вони” можуть вплинути на рішення уряду [Public Opinion, 2008]. Особливу увагу у пропонуванні розвідці приділено ретроспективному оцінюванню “помаранчевих” подій із боку їх безпосередніх учасників або, принаймні, свідків їх серед членів суспільства. Зрозуміло, що в чомусь відбулися істотні зміни або принаймні до деякої міри; наприклад, хтось попервах вважав, що це “свідома боротьба громадян”, а згодом вирішив, що це “західний путч”; але ще оче-

¹ Наприклад, лише 12% становила довіра до президента Ющенка у жовтні 2008 року; див.: <http://www.ifes.org/files/UkrainePresentation.pdf>, останні дані 27 лютого 2009 року.

виднішими є зсуви, коли дізнаєшся, що пересічні українці радше втратили, ніж здобули в результаті тих драматичних подій, що розгорнулися наприкінці 2004 року. Ясна річ, це пов'язане із тим, що власне наші респонденти вважають результатом революційних змін. Ті, хто думає, що втратив, найімовірніше відзначив погіршення економічного становища; малоімовірно, що вони б відповіли, ніби знову готові взяти участь у подібних подіях, якби випала можливість; при цьому вони зовсім непропорційно великою групою присутні серед тих, хто голосував за Партію регіонів у вересні 2007 року — найбільш підтримувану партію з усіх як 2006-го, так і 2007 року (близько третини голосів в обох випадках).

Своєю чергою, відмінності в ретроспективному сприйнятті “помаранчевої революції” й надалі відіграватимуть важливу роль в українській політиці. Як ми бачили за результатами роботи фокус-груп, утвердилися дві цілком різні оцінки: “ліберальна революція”, що найбільшою мірою асоціюється з україномовним населенням Півночі і Заходу, і “західний путч” — із російськомовним населенням Сходу і Півдня, що напрочуд відповідає офіційній думці російського керівництва і його прихильників. Але навіть серед прихильників “ліберальної революції” події останніх місяців 2004 року теж сприймаються по-різному: якщо надії не справдилися, то хто в цьому винен? Хто з-поміж “помаранчевих” лідерів зрадив їхню справу, а хто ні? Чому, наприклад, Тимошенко каже, що “стояла на Майдані” за людину, яка “впала до такого рівня”, що із плином часу “соромно навіть згадувати її ім'я” [И в кость, и в гривню, 2008].

Література

- Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / За ред. Н.Паніної. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2006.
- Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 2008.
- Aslund A., McFaul M.*, eds. *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough* (Washington DC: Carnegie, 2006).
- Barbour R.* *Doing Focus Groups* (London: Sage, 2007).
- Barrington L., Herron E.* ‘One Ukraine or many? Regionalism in Ukraine and its political consequences’, *Nationalities Papers*, vol. 32, no. 1 (March 2004), pp. 5386.
- Birch S.* ‘Interpreting the regional effect in Ukrainian politics’, *Europe-Asia Studies*, vol. 52, no. 6 (September 2000), pp. 1017–1041.
- Copsey N.* ‘The Ukrainian Parliamentary Elections of 2007’, *Journal of Communist Study and Transition Politics*, vol. 24, no. 2 (June 2008), pp. 297–309.
- Dalton R.J.* *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, 5th ed. (Washington DC: CQ Press, 2008), pp. 66–69.
- Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, 2nd ed. (Thousand Oaks CA: Sage, 1994), p. 238).
- Hennink M.M.* *International Focus Group Research: A Handbook for the Health and Social Sciences* (Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2007).
- Hesli V.L.* ‘The Orange Revolution: 2004 presidential election(s) in Ukraine’, *Electoral Studies*, vol. 25, no. 1 (March 2006), pp. 168–177, and Hesli, ‘The 2006 Parliamentary Election in Ukraine’, *Electoral Studies*, vol. 26, no. 2 (June 2007), pp. 507–511.

Katchanovski I. ‘The Orange Evolution? The “Orange Revolution” and political changes in Ukraine’, *Post-Soviet Affairs*, vol. 24, no. 4 (October-December 2008), pp. 351–382.

Katchnovski I. ‘Regional political dimensions in Ukraine in 1991-2006’, *Nationalities Papers*, vol. 34, no. 5 (November 2006), pp. 507–532.

Klid B. ‘Rock, pop and politics in Ukraine’s 2004 presidential campaign and Orange Revolution’, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 23, no. 1 (March 2007), pp. 118–137.

Kuzio N., ed. ‘Democratic Revolution in Ukraine: From Kuchmagate to Orange Revolution’, special issue of the *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 23, no. 1 (March 2007).

Kuzio T. ‘Oligarchs, tapes and oranges: ‘Kuchmagate’ to the Orange Revolution’, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, vol. 23, no. 1 (March 2007), pp. 30–56, at p. 42.

Lane D. ‘The Orange Revolution: “People’s Revolution” or Revolutionary Coup?’, *British Journal of Politics and International Relations*, vol. 10, no. 4 (November 2008), pp. 525–549.

Munro N. ‘Which way does Ukraine face? Popular orientations toward Russia and Western Europe’, *Problems of Post-Communism*, vol. 54, no. 6 (November-December 2007), pp. 43–58.

Public Opinion in Ukraine, November 2005. Findings from Survey and Focus Group Research (Washington DC: IFES, 2005), p. 13.

Rose R. *Divisions within Ukraine: a Post-Election Opinion Survey* (Glasgow: Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde, SPP 403, 2005).

Shulman S. ‘The contours of civic and ethnic national identification in Ukraine’, *Europe-Asia Studies*, vol. 56, no. 1 (January 2004), pp. 35–56.

Wilson A. *Ukraine’s Orange Revolution* (New Haven CT and London: Yale University Press, 2005).